

УДК 343.72:336.64(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.86>

ОСОБЛИВОСТІ РОЗМЕЖУВАННЯ ШАХРАЙСТВА ТА ШАХРАЙСТВА З ФІНАНСОВИМИ РЕСУРСАМИ

Чекмарьова І.М.,*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та кримінології,
Одеський державний університет внутрішніх справ***Резніченко Г.С.,***кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології,
Одеський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6386-4154*

Чекмарьова І.М., Резніченко Г.С. Особливості розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами.

Стаття розглядає проблему розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами в контексті сучасної кримінальної діяльності. Актуальність дослідження визначається потребою в розробці ефективних стратегій протидії цим явищам. Шахрайство включає обманну діяльність з метою незаконного збагачення, тоді як шахрайство з фінансовими ресурсами спрямоване на отримання фінансових коштів чи цінних активів. Незважаючи на схожість, важливо розрізнити ці поняття. Дослідження аналізує особливості розмежування та встановлює їх відмежувальні межі. Основна мета полягає в проаналізуванні та дослідженні цих відмінностей. Так, автором було досліджено, що відповідно до статті 190 Кримінального кодексу України під шахрайством розуміється заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою. Відповідно до статті 222 Кримінального кодексу України під шахрайством з фінансовими ресурсами розуміється надання завідомо неправдивої інформації органам державної влади, органам влади Автономної Республіки Крим чи органам місцевого самоврядування, банкам або іншим кредиторам з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків у разі відсутності ознак кримінального правопорушення проти власності. У статті також детально аналізуються поняття обох явищ, визначаються їх ключові характеристики та властивості. Особлива увага приділяється виділенню основних ризиків та наслідків, які супроводжують обидва типи шахрайства. Дослідження зосереджується на тому, які саме фактори та механізми використовуються шахраями при вчиненні злочинних дій в кожній з вказаних сфер, а також які

методи можуть бути застосовані для їх запобігання та виявлення. Висновки цієї роботи сприятимуть більш глибокому розумінню сутності та проявів шахрайства, що в свою чергу допоможе розробити ефективніші стратегії протидії таким злочинним явищам у суспільстві.

Висновки статті підкреслюють важливість правових, регуляторних та технологічних механізмів контролю для запобігання цим явищам та збереження довіри до фінансових систем.

Ключові слова: шахрайство, шахрайство з фінансовими ресурсами, кримінальна відповідальність, кредитні справи.

Chekmaryova I.M., Reznichenko H.S. Features of distinguishing fraud and fraud with financial resources.

The article addresses the issue of distinguishing between fraud and financial fraud in the context of contemporary criminal activity. The relevance of the study is determined by the need to develop effective strategies to counter these phenomena. Fraud involves deceptive activities aimed at illegal enrichment, whereas financial fraud is directed towards obtaining financial funds or assets. Despite their similarity, it is important to differentiate between these concepts. The study analyzes the peculiarities of differentiation and establishes their demarcation boundaries. The main goal is to analyze and investigate these differences. According to Article 190 of the Criminal Code of Ukraine, fraud is understood as the appropriation of someone else's property or the acquisition of property rights through deception or abuse of trust. According to Article 222 of the Criminal Code of Ukraine, fraud involving financial resources is defined as providing knowingly false information to government authorities, authorities of the Autonomous Republic of Crimea, or local self-government bodies, banks, or other creditors in order to obtain subsidies,

subventions, grants, loans, or tax benefits in the absence of elements of a property crime. The article also provides a detailed analysis of the concepts of both phenomena, defines their key characteristics and properties. Special attention is paid to identifying the main risks and consequences associated with both types of fraud. The study focuses on the factors and mechanisms used by fraudsters in each of the specified areas, as well as methods that can be applied to prevent and detect them. The conclusions of this work will contribute to a deeper understanding of the essence and manifestations of fraud, which in turn will help develop more effective strategies to counteract such criminal phenomena in society. The conclusions of the article emphasize the importance of legal, regulatory, and technological control mechanisms to prevent these phenomena and maintain trust in financial systems.

Key words: fraud, fraud involving financial resources, criminal liability, credit affairs.

Постановка проблеми дослідження. Розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами є актуальною проблемою в контексті сучасної кримінальної діяльності і вимагає глибокого аналізу для розробки ефективних стратегій протидії цим явищам.

Шахрайство, у широкому розумінні, відображає обманну діяльність, спрямовану на незаконне збагачення. Це може включати різноманітні форми, від шахрайства в Інтернеті та кредитних карт до шахрайства з використанням особистих даних. Ці дії зазвичай характеризуються маніпуляціями, фальшивими претензіями та використанням підроблених документів з метою досягнення неправомірної вигоди.

У той же час, шахрайство з фінансовими ресурсами специфічно відноситься до злочинної діяльності, спрямованої на незаконне отримання фінансових коштів або цінних активів. Це може включати в себе махінації з бухгалтерським обліком, фінансовий обман, відмивання грошей та інші види фінансових злочинів. Важливо вміти їх відрізнити, оскільки не кожен фінансовий злочин є шахрайством, і навпаки. Наприклад, відмивання грошей може бути спрямоване на легалізацію незаконних доходів, але воно не обов'язково передбачає обман чи підступні дії, які характеризують шахрайство.

У зв'язку з постійним зростанням кількості фінансових злочинів і шахрайства у всіх сферах суспільства, ретельне дослідження та розуміння цих відмінностей є ключовим для розробки ефективних стратегій протидії цим видам злочинності та забезпечення відповідного захисту суспільства та бізнесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішенню питань кримінально-правової харак-

теристики шахрайства приділяли увагу багато вітчизняних та зарубіжних учених: В.О. Глушков, В.Г. Гончаренко, О.О. Дудоров, В.П. Ємельянов, П.М. Коваленко, Л.М. Кривоченко, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, В.Р. Мойсик, К.Л. Попов, В.І. Шакур, М.Д. Шаргородський, О.І. Перепелиця, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій та ін. Над проблемою особливостей кваліфікації діянь за статтею шахрайства з фінансовими ресурсами працювали такі відомі науковці та юристи як Г.М. Борзенков, В.О. Глушков, П.М. Коваленко, В.Р. Мойсик, І.М. Федулова, В.М. Ярошенко та інші.

Мета дослідження – проаналізувати та дослідити особливості розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами

Об'єкт дослідження – шахрайство та шахрайство з фінансовими ресурсами

Предмет дослідження – розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Кримінального кодексу України, у статті 190 визначено, що шахрайство – це заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою [1].

У контексті дослідження шахрайства ми маємо говорити про видовий об'єкт кримінального правопорушення. У кримінальному праві під видовим об'єктом розуміють відносно невелику групу суспільних відносин в межах родового об'єкта, спільну для кількох подібних злочинів [2, с. 115]. Окремі вчені зазначають, що «в кримінальному законі недоцільно виділяти в рамках родового об'єкта злочинів проти власності ще й видовий об'єкт. Слід наголосити, що видовий об'єкт необхідно виділяти там, де родовий об'єкт складається з великої групи суспільних відносин, які можна виділити у відносно самостійній підгрупі відносин, кожна з яких об'єднувала б два та більше безпосередніх об'єктів. Відносини власності утворюють однорідну групу суспільних відносин, тому родовий об'єкт злочинів проти власності повинен збігатися з видовим» [2, с. 115].

Із цього приводу є обґрунтовані застереження. У контексті пізнання шахрайства слід відмітити, що воно відноситься суто до майнового посягання без зазіхання на інші об'єкти кримінально-правової охорони (наприклад, як здоров'я, безпека громадян). Слід відмітити, що у науці кримінального права існують різні підходи до класифікації кримінальних правопорушень проти власності. Наприклад, О.О. Дудоров та М.І. Хавронюк пропонують таку класифікацію кримінальних правопорушень проти власності (в основі якої знаходиться й видовий об'єкт кримінального правопорушення – І. Ч.):

– корисливі кримінальні правопорушення, пов'язані з оберненням чужого майна на свою

користь чи користь інших осіб (до них вони віднесли шахрайство (ст. 190) – І. Ч.);

– інші корисливі кримінальні правопорушення проти власності;

– некорисливі кримінальні правопорушення проти власності [3, с. 328].

Законодавцем України кримінальна відповідальність за шахрайство з фінансовими ресурсами встановлюється у ст. 222 Кримінального кодексу України. Під шахрайством з фінансовими ресурсами мається на увазі надання завідомо неправдивих даних органам державної влади, органам влади в Автономній Республіці Крим чи органам місцевого самоврядування, банківським установам або іншим кредиторам з метою неправомірного одержання субсидій, субвенцій, кредитів, дотацій чи податкових пільг. Вказана стаття також передбачає відсутність у неправомірному діянні ознак злочинів проти власності. Кваліфікуючими ознаками шахрайства з фінансовими ресурсами є вчинення цього злочину повторно або із завданням матеріальної шкоди у великих розмірах [1, с. 213]. Однак, незважаючи на начебто чітко визначені елементи складу злочину, у практиці правозастосування досить часто стає питання щодо відмежування шахрайства з фінансовими ресурсами від інших суміжних складів злочину.

Зміст поняття «шахрайство», який законодавець вклав у склад злочину «Шахрайство з фінансовими ресурсами», є значно вужчим, ніж зміст шахрайства як форми заволодіння чужим майном (ст. 190 КК України) [1]. Головними критеріями розмежування злочинів, передбачених ст.ст. 222 і 190 КК України, є спрямованість умислу та момент його виникнення. У разі шахрайства з фінансовими ресурсами умисел винного спрямований на тимчасове отримання кредитних коштів з наступним, можливо, несвоєчасним їх поверненням. У разі шахрайства вина особа укладає кредитний договір лише для того, щоб приховати злочинний характер своїх дій, спрямованих на безоплатне заволодіння назавжди чужим майном. Крім того, шахрайство в контексті ст. 222 КК України є значно вужчим поняттям і за формою.

Дана стаття передбачає відповідальність тільки за надання завідомо неправдивої інформації, що є фактично лише окремим різновидом обману. На відміну від складу злочину, встановленого ст. 190 КК України, склад злочину, передбачений ст. 222 КК України, є усіченим. Для закінченого складу злочину, передбаченого ст. 190 КК України, потрібне заволодіння майном, а закінченим склад злочину, передбачений ст. 222 КК України, буде в разі надання завідомо неправдивої інформації. На нашу думку, в плані вдосконалення кримінального закону не було б помилкою, коли момент закінчення злочину

було перенесено і на момент фактичного одержання певних фінансових ресурсів [4].

Верховний Суд в одній із постанов із узагальненням практики застосування національними судами законодавства про відповідальність за злочини у сфері підприємницької діяльності зазначав, що при відмежуванні шахрайства з фінансовими ресурсами від категорії злочинів проти власності, зокрема від шахрайства та так званого заволодіння чужим майном із зловживанням суб'єктом своїм службовим становищем, слід відштовхуватися від змісту і спрямування умислу особи, її мотиву та мети, моменту їх виникнення [5, с. 92].

В постанові від 28 жовтня 2020 року по справі 509/1836/14-к, адміністративне провадження № 51–1920 ск 20 Верховний Суд колегією суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду зазначив наступне:

Відповідно до ст. 190 КК шахрайство визначається як заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою. Згідно усталеної судової практики обман (повідомлення потерпілому неправдивих відомостей або приховування певних обставин) чи зловживання довірою (недобросовісне використання довіри потерпілого) при шахрайстві застосовуються винною особою з метою викликати у потерпілого впевненість у вигідності чи обов'язковості передачі їй майна або права на нього. Обов'язковою ознакою шахрайства є добровільна передача потерпілим майна чи права на нього.

Об'єктивна сторона шахрайства полягає у заволодінні майном або придбанні права на майно шляхом обману чи зловживання довірою. В результаті шахрайських дій потерпілий власник, володілець, особа, у віданні або під охороною якої знаходиться майно, добровільно передає право на майно або майно винній особі. Об'єктивна сторона шахрайства з фінансовими ресурсами полягає в активній поведінці у наданні завідомо неправдивої інформації органам державної влади, органам влади Автономної Республіки Крим чи органам місцевого самоврядування, банкам або іншим кредиторам з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків [6].

Шахрайство є злочином, який відбувається у різних сферах життя і може мати різні форми та наслідки. Український Кримінальний кодекс передбачає покарання за шахрайство з фінансовими ресурсами (стаття 222) та шахрайство (стаття 190). Давайте розглянемо основні відмінності між цими двома видами злочинів.

Шахрайство з фінансовими ресурсами, як визначено у статті 222 КК України, полягає в обмані або використанні інших способів, щоб незаконно заволодіти чужими грошовими або

іншими матеріальними цінностями. Цей злочин часто відбувається у фінансових установах, підприємствах або під час фінансових операцій. Основним метою шахраїв є отримання незаконної вигоди за рахунок обману та шахрайства.

У свою чергу, шахрайство, яке регулюється статтею 190 КК України, включає дії, пов'язані з обманом або використанням інших способів для заволодіння чужим майном, особистими даними, документами або іншими цінностями, що належать іншим особам. Цей вид злочину може мати різноманітні форми, такі як шахрайство під час купівлі-продажу товарів, отримання послуг або надання фальшивих інформацій.

Отже, відмінність між шахрайством з фінансовими ресурсами статті 222 та шахрайством статті 190 визначається сферою, в якій відбуваються злочинні дії, а також об'єктом заволодіння (фінансові ресурси чи інші цінності). Обидва ці злочини потребують ефективного контролю та покарання для попередження подібних випадків у майбутньому [7].

Згідно ч. 1 ст. 190 Кримінального кодексу України за шахрайство передбачена кримінальна відповідальність у виді обмеження волі на строк до 3 років.

Якщо ж шахрайство вчиняється повторно, або за змовою групою осіб, або завдає значної шкоди, згідно ч. 2 ст. 190 КК передбачається кримінальна відповідальність у виді позбавлення волі на строк до трьох років.

Згідно ч. 3 ст. 190 КК шахрайство, вчинене у великих розмірах, або шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки, карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

Якщо шахрайство буде вчинено організованою групою, або завдана шкода буде в особливо великих розмірах (більше 10200 грн), згідно ч. 4 ст. 190 КК України передбачена кримінальна відповідальність у виді позбавлення волі строком від 5 до 12 років з конфіскацією майна [8].

Важливо зазначити, що у Верховній Раді України пропонують посилити відповідальність за статтею 190 КК України (Шахрайство). Так, зокрема, було зареєстровано законопроект №10190 від 25.10.2023 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за електронно-комунікаційне шахрайство» [9].

Метою законопроекту є встановлення нових складів злочину для реалізації механізму захисту та поновлення прав осіб, потерпілих від протиправного збирання, зберігання, обробки та використання персональних даних, інформації, яка містить банківську таємницю, в тому числі індивідуальну облікову інформацію, реквізити платіжного інструменту, платіжної картки, код

авторизації, з метою заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою з використанням електронної комунікації та / або технічних засобів електронних комунікацій, створення, керівництва електронно-комунікаційною шахрайською організацією, а також участь та залучення до участі у такій.

Законопроект передбачає внесення зміни до Кримінального кодексу України шляхом доповнення новою ст. 190–1 «Електронно-комунікаційне шахрайство», яка передбачає відповідальність за електронно-комунікаційне шахрайство, тобто протиправне збирання, зберігання, обробка та використання персональних даних, інформації, яка містить банківську таємницю, у тому числі індивідуальну облікову інформацію, реквізити платіжного інструменту, платіжної картки, код авторизації, з метою заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою з використанням електронної комунікації та / або технічних засобів електронних комунікацій [10].

Стаття 222 Кримінального кодексу України встановлює відповідальність за шахрайство з фінансовими ресурсами. Детальніше розберемо в чому полягає такий злочин.

Стаття 222 КК України: умови для притягнення до відповідальності у кредитних справах:

1. Під час отримання кредиту, позичальник свідомо подає неправдиві відомості: подробиці, або чужі документи. Метою таких дій є отримання кредиту, а не заволодіння цими коштами, щоб, наприклад, вкрати.

2. Позичальник вчиняє активні дії. Якщо він, наприклад, приховує якусь інформацію, він не може бути притягнений до відповідальності за цією статтею.

3. За перше вчинення такого злочину суд може накласти на особу штраф у розмірі від 17 до 68 тис. грн. За повторний злочин, або якщо він вчинений у великому розмірі – сума виходить аж до 170 тис. грн.

4. Цей склад злочину належить до злочинів у сфері господарської діяльності, а отже позичальник повинен бути офіційно оформлений як підприємець. Звичайна людина не може бути притягнута до відповідальності за цією статтею.

5. Якщо під час отримання кредиту мав місце обман, то може бути застосована інша стаття КК України, а саме 190, яка передбачає відповідальність за заволодіння чужим майном шляхом обману. Але й ця стаття у кредитних правовідносинах застосовується вкрай рідко через відсутність складу злочину.

Отже, стаття 222 КК України не становить загрози для позичальника, який має борг перед кредитором. В більшості випадків, кредитні правовідносини не виходять за межі цивільного

права. Тому, відповідальність за несплату кредиту – це штрафні санкції у вигляді штрафу та пені [11].

Стосовно досліджень у зазначеній сфері, приведемо наступні праці. Зокрема, ще в 2002 році О.В. Курман провів дослідження за темою «Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами», в якому вирішив наступні завдання. Хоча б, було виявлено криміналістичні особливості шахрайства з фінансовими ресурсами, які відрізняють цей вид злочинів від інших, суміжних з ним кримінальних діянь. Ще дослідником було вивчено обстановку вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами, а також виділено та класифіковано типові сліди вчинення вказаних діянь. Також автор розробив типові слідчі версії, які висуваються на початковому етапі розслідування і надав їх класифікацію. На останок, О.В. Курман сформував типові тактичні операції, спрямовані на вирішення завдань розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами [12, с. 7-8].

А вже В.Р. Мойсик в тому ж році захистив дисертацію за темою «Проблеми кримінальної відповідальності за шахрайство з фінансовими ресурсами». Серед завдань, які дослідник ставив перед собою виокремимо наступні:

проведено всебічний аналіз поняття «шахрайство з фінансовими ресурсами»; проаналізовано ознаки основного і кваліфікованого складів даного злочину через призму змін, що відбулися з прийняттям нового КК України;

досліджено в контексті обраної теми спеціальну літературу з проблем кримінально-правової охорони фінансових відносин у державі;

узагальнено судову практику з питань застосування законодавства про кримінальну відповідальність за шахрайство з фінансовими ресурсами;

вироблено конкретні практичні рекомендації з метою належної охорони фінансової діяльності господарюючих суб'єктів та запроваджено їх у правозастосовну практику, а також внесено пропозиції щодо вдосконалення законодавства в досліджуваній сфері [13, с. 2].

Висновки. Отже, розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами є критично важливою проблемою, що вимагає ретельного розгляду та встановлення чітких меж. Шахрайство – це акт обману чи шахрайства, спрямований на отримання неправомірної вигоди або маніпулювання іншими з метою особистої користі. З іншого боку, шахрайство з фінансовими ресурсами включає в себе маніпулювання фінансовими процесами, зокрема, введення в оман клієнтів, інвесторів або сторін контракту заради незаконного збагачення.

Важливо розрізняти ці два поняття, оскільки шахрайство може виявлятися у різних сферах,

включаючи фінансову сферу, але не обов'язково пов'язане з нею. Шахрайство з фінансовими ресурсами, у свою чергу, специфічно впливає на фінансову стабільність, довіру до фінансових установ і загальний економічний клімат.

З метою запобігання цим явищам та мінімізації їхніх наслідків, необхідно вдосконалювати правові, регуляторні та технологічні механізми контролю. Це може включати в себе удосконалення законодавства, розвиток технологічних інструментів для виявлення шахрайства, підвищення фінансової грамотності серед населення та підвищення етичних стандартів у фінансовій сфері.

Прийняття комплексного підходу до цієї проблеми допоможе забезпечити більшу захищеність фінансових систем від шахрайства та зберегти довіру громадськості до фінансових інституцій. Такий підхід має потенціал покращити економічний клімат, сприяти розвитку стійкої фінансової системи та забезпечити стабільність на ринку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 21.04.2024).
2. Дорохіна Ю.А. Злочини проти власності. Теоретико-правове дослідження: монографія. Київ: Київ. нац. торг. – екон. ун-т, 2016. 744 с.
3. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навч. посіб. / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваїте, 2014. 944 с.
4. Дорохіна Ю.А., Іляшко А.О. Окремі проблеми розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* № 3. 2019. С. 91–94.
5. Байда А.О., Склезь О.А. Особливості кваліфікації злочинів за статтею «шахрайство з фінансовими ресурсами». *Молодий вчений.* № 3/2020. С. 282–286.
6. Розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами. *Блог Адвоката Тіпрової Олександри.* URL: <https://www.adv.net.ua/rozmejuvanny-shahraystva-ta-shahraystva-z-finansovimi-resursami/> (дата звернення: 22.04.2024).
7. Яка основна відмінність між шахрайством з фінансовими ресурсами ст. 222 КК України та шахрайством ст. 190 КК України)? *Reporter | Information portal.* URL: <https://reporter.zp.ua/yak-osnovna-vidminnist-mizh-shahraystvom-z-finansovimi-resursami-st-222-kk-ukrayini->

- ta-shahrajstvom-st-190-kk-ukrayini.html#google_vignette (дата звернення: 22.04.2024).
8. Кримінальна відповідальність за шахрайство. URL: <https://st-luganska-gromada.gov.ua/news/1638170377/> (дата звернення: 21.04.2024).
 9. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за електронно-комунікаційне шахрайство від 25.10.2023 № 10190. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43047> (дата звернення 22.04.2024).
 10. Відповідальність за електронно-комунікаційне шахрайство: в Раді пропонують внести зміни до КК України. *Юридична газета – онлайн версія*. URL: [https://yur-gazeta.com/golovna/vidpovidalnist-za-elektronnokomunikaciyne-shahrajstvo-](https://yur-gazeta.com/golovna/vidpovidalnist-za-elektronnokomunikaciyne-shahrajstvo-v-radi-proponuyut-vнести-zmini-do-kk-ukrayini.html)
 11. Чим небезпечна стаття 222 Кримінального кодексу для кредитного боржника? *Best*. URL: [https://best.org.ua/chim-nebezpechna-stattya – 222-kriminalnogo-koдексу-dlya-kreditnogo-borzhnika/](https://best.org.ua/chim-nebezpechna-stattya-222-kriminalnogo-koдексу-dlya-kreditnogo-borzhnika/) (дата звернення: 22.04.2024).
 12. Курман О.В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 227 с.
 13. Мойсик В.Р. Проблеми кримінальної відповідальності за шахрайство з фінансовими ресурсами: автореф. дис.... к-та юр. наук: 12.00.09. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. 17 с.